

Ks. STANISŁAW DZIEKOŃSKI

RELIGIJNE WYCHOWANIE W RODZINIE

WPROWADZENIE

W większości znanych kultur uwidacznia się wyraźny związek pomiędzy sferą kultu a instytucją rodziny. Ta rzeczywistość osiąga swoją pełną realizację w chrześcijaństwie poprzez nadanie małżeństwu charakteru sakramentalnego, będącego także symbolem związku Chrystusa z Kościołem¹. Rodzina była podmiotem wychowania religijnego dzieci już w Kościele pierwotnym, co miało wielkie znaczenie dla trwania i rozwijania się Kościoła szczególnie w czasach prześladowań². W XIX i XX wieku poddana została głębokim przeobrażeniom, głównie pod wpływem przemian społeczno-gospodarczych i kulturowych, które były powodowane przede wszystkim procesami industrializacji i urbanizacji, niosącymi ze sobą zeświecczenie życia³. Interesujące jest więc pytanie, jak postępował rozwój nauki Kościoła na temat rodziny od początków XIX wieku do czasów Vaticanum II.

1. RELIGIJNE WYCHOWANIE W RODZINIE W PRZEDSOBOROWYM NAUCZANIU KOŚCIOŁA

Przedsoborowe nauczanie Kościoła o rodzinie jako miejscu religijnego wychowania wiele uwagi poświęca następującym kwestiom: Rodzina chrześcijańska

¹ Zob. J. Kłys, *Życie rodzinne drogą do doskonałości*, AK 62 (1970) 369, s. 29.

² Zob. S. Poręba, *Rodzina chrześcijańska „małym Kościołem”* w: *Wychowanie w rodzinie chrześcijańskiej*, red. F. Adamski, Kraków 1984, s. 182-183.

³ Zob. R. Pegoraro, *Morale familiare*, Edizioni Piemme 1991, s. 15; Zob. także F. Adamski, *Sekularyzacja małżeństwa i rodziny*, w: *Wychowanie w rodzinie chrześcijańskiej*, dz. cyt., s. 174-175; S. Styrna, *Znaczenie wychowania w rodzinie dla rozwoju osobowego dziecka*, w: *Wychowanie w rodzinie chrześcijańskiej*, dz. cyt., s. 115.

jako szczególna instytucja Kościoła skierowana ku religijnej socjalizacji; całkowite podporządkowanie rodziny jurysdykcji Kościoła; rola matki w religijnym wychowaniu dziecka; rodzina jako „mały Kościół” Wymienione zagadnienia wymagają bardziej dokładnej analizy.

1.1. Rodzina chrześcijańska jako szczególna instytucja Kościoła skierowana ku religijnej socjalizacji

Takie rozumienie rodziny spotyka się w przedsoborowym nauczaniu Kościoła⁴. W tym względzie zwraca się uwagę na szczególną rolę małżeństwa sakramentalnego⁵ lub rodziców połączonych sakramentalnym związkiem małżeńskim⁶. Poza tym w analizowanych dokumentach podkreśla się wyjątkową pozycję rodziny w religijnym wychowaniu potomstwa⁷. Papięże podporządkowują wychowaniu reli-

⁴ Zob. Leon XIII, Enc. *Inscrutabili*, w: *Insegnamenti pontifici*, t. 3: *L'educazione*, Roma 1962, s. 65; odtąd skrót IP; Zob. także Pius XI, *Encyklika o chrześcijańskim wychowaniu młodzieży (Divini illius Magistri)*, z dnia 31.12.1929, tł. M. Klepacz, Kielce 1947, s. 34-35; odtąd skrót DIM; Enc. *o małżeństwie chrześcijańskim*, D. O. K. I., Warszawa, s. 63; *Lett. del cardinale Pacelli, Segretario di Stato, a Sua Ecc. mons. Killian*, listopad 1936, w: IP, s. 340; Zob. także Pius XII, *All. ai novelli sposi*, 31.01.1940, w: IP, s. 377; *All. ai novelli sposi*, 15.01.1941, w: IP, s. 386; *Lett. Le sujet de la prochaine Semaine, di monsignor Angelo Dell'Acqua, Sostituto della Segreteria di Stato, a Carlo Flory, per la XLV Settimana Sociale dei Cattolici di Francia*, 28.06.1958, w: IP, s. 846; Zob. także Jan XXIII, *Lett. enc. „Princeps Pastorum”*, sulle Missioni cattoliche, 28.11.1959, w: IP, s. 890.

⁵ Zob. Leon XIII, Enc. *o małżeństwie chrześcijańskim (Arcanum divinae Sapientiae 10.02.1880)*, Warszawa 1926, s. 21. Odtąd skrót: ADS; Zob. także Pius XI, DIM, s. 34-35; Enc. *O małżeństwie chrześcijańskim*, dz. cyt., s. 63; *Lett. del cardinale Pacelli, Segretario di Stato, a Sua Ecc. mons. Killian*, listopad 1936, w: IP, s. 340.

⁶ Zob. Pius XI, *Lett. del cardinale Pacelli, Segretario di Stato, a Sua Ecc. mons. Killian*, listopad 1936, w: IP, s. 340.

⁷ Zob. Leon XIII, Enc. *Nobilissima Gallorum Gens*, w: IP, s. 94; Zob. także Pius XI, DIM, s. 36, 60, 62; *Lett. del cardinale Pacelli, Segretario di Stato, a Sua Ecc. mons. Killian*, listopad 1936, w: IP, s. 340-341; Pius XII, Enc. *Summi Pontificatus*, 20.10.1939, w: IP, s. 370-371; *All. ai novelli sposi*, 31.01.1940, w: IP, s. 377; *All. ai novelli sposi*, 15.01.1941, w: IP, s. 386; *All. alle madri di famiglia italiane*, 26.10.1941, w: IP, s. 401, 404-405; *All. all'Unione mondiale delle organizzazioni femminili cattoliche*, 24.04.1952, w: IP, s. 596; *Lett. Le sujet de la prochaine Semaine, di monsignor Angelo Dell'Acqua, Sostituto della Segreteria di Stato, a Carlo Flory, per la XLV Settimana Sociale dei Cattolici di Francia*, 28.06.1958, w: IP, s. 846; *RM Zum zweiten Mal, ai Cattolici tedeschi, paricipanti al 78° Katholikentag, in Berlino*, 17.08.1958, w: IP, s. 859; Jan XXIII, *Lett. enc. „Princeps Pastorum”*, sulle Missioni cattoliche, 28.11.1959, w: IP, s. 890.

gijnemu działania związane bezpośrednio z innymi obszarami wychowania⁸, jak na przykład wychowanie moralne (zwane „wychowywaniem w dobrych obyczajach”⁹) czy szkolne¹⁰.

Prezentowanie rodziny chrześcijańskiej jako szczególnej instytucji Kościoła dla religijnej socjalizacji dzieci¹¹ wynika z samej doktryny wychowawczej Kościoła, w której zawsze był podkreślany ten jej wymiar¹². Rodzina chrześcijańska jest z samej „natury” zobowiązana do religijnego wychowania dzieci¹³. Natomiast uwypuklenie w tym wychowaniu pierwszorzędnej roli małżonków¹⁴ lub rodziców¹⁵ jest zrozumiałe w kontekście ówczesnej nauki Kościoła, która przedstawia funkcję „reprodukcji” i „socjalizacji” nowych członków Kościoła jako obowiązek rodziców¹⁶. Kolejnym motywem uzasadniającym takie stanowisko wobec rodziny są zmiany społeczno-polityczne i kulturowe zagrażające jej funkcjonowaniu. Wi-

⁸ Zob. Leon XIII, *Enc. Nobilissima Gallorum Gens*, w: IP, s. 94; Zob. także Pius XI, DIM, s. 36, 60, 62; Pius XII, *All. alle madri di famiglia italiane*, 26.10.1941, w: IP, s. 404.

⁹ Zob. Leon XIII, *Enc. Nobilissima Gallorum Gens*, w: IP, s. 94; Zob. także Pius XI, *Lett. Caritatem decet*, 4.03.1929, w: IP, s. 229; *Lett. del cardinale Pacelli, Segretario di Stato, a Sua Ecc. mons. Killian*, listopad 1936, w: IP, s. 341; Pius XII, *All. alle madri di famiglia italiane*, 26.10.1941, w: IP, s. 404.

¹⁰ Zob. Leon XIII, *Enc. Nobilissima Gallorum Gens*, w: IP, s. 94; Zob. także Pius XI, *Lett. Caritatem decet*, 4.03.1929, w: IP, s. 229; DIM, s. 60, 62; Pius XII, *Lett. Le sujet de la prochaine Semaine, di monsignor Angelo Dell'Acqua, Sostituto della Segreteria di Stato, a Carlo Flory, per la XLV Settimana Sociale dei Cattolici di Francia*, 28.06.1958, w: IP, s. 846; RM *Zum zweiten Mal, ai Cattolici tedeschi, paricipanti al 78° Katholikentag, in Berlino*, 17.08.1958, w: IP, s. 859.

¹¹ Zob. Leon XIII, *Enc. Inscrutabili*, w: IP, s. 65; Zob. także Pius XI, DIM, s. 34-35; *Enc. O małżeństwie chrześcijańskim*, dz. cyt., s. 63; *Lett. del cardinale Pacelli, Segretario di Stato, a Sua Ecc. mons. Killian*, listopad 1936, w: IP, s. 340; *All. ai novelli sposi*, 31.01.1940, w: IP, s. 377; *All. ai novelli sposi*, 15.01.1941, w: IP, s. 386; *Lett. Le sujet de la prochaine Semaine, di monsignor Angelo Dell'Acqua, Sostituto della Segreteria di Stato, a Carlo Flory, per la XLV Settimana Sociale dei Cattolici di Francia*, 28.06.1958, w: IP, s. 846; Zob. także Jan XXIII, *Lett. enc. „Princeps Pastorum”, sulle Missioni cattoliche*, 28.11.1959, w: IP, s. 890; Zob. także DWCH, 3; DA, 11.

¹² Zob. W. Skrzydlewski, *Chrześcijańska wizja miłości, małżeństwa i rodziny*, Kraków 1989, s. 149; Zob. także Cz. Murawski, *Teologia małżeństwa i rodziny w nauczaniu biskupów polskich 1945-1980*, Sandomierz 1988, s. 191-192; Zob. także F. Adamski, art. cyt., s. 161-162.

¹³ Zob. F. Adamski, art. cyt., s. 162.

¹⁴ Zob. ADS, s. 21; Zob. także Pius XI, DIM, s. 34-35; *Enc. O małżeństwie chrześcijańskim*, dz. cyt., s. 63; *Lett. del cardinale Pacelli, Segretario di Stato, a Sua Ecc. mons. Killian*, listopad 1936, w: IP, s. 340.

¹⁵ Zob. Pius XI, *Lett. del cardinale Pacelli, Segretario di Stato, a Sua Ecc. mons. Killian*, listopad 1936, w: IP, s. 340.

¹⁶ Zob. F. Adamski, art. cyt., s. 159; Zob. także S. Kunowski, *Prawo ewolucji życia małżeńskiego*, AK 52 (1960) 307, s. 170-171.

dać to na przykładzie wypowiedzi Piusa XI, który pragnie uchronić rodzinę chrześcijańską od niszczących ją od wewnątrz wpływów naturalizmu¹⁷. Do tego dochodzi również obrona rodziny przed zagrożeniami zewnętrznymi, pochodzącymi ze strony totalitaryzmu, który dąży do pogwałcenia jej podstawowych praw¹⁸. Stąd też papież w tonie polemicznym przeciwstawia się „monopolowi szkoły”, który oznaczał wtedy dominację państwa w sferze kształcenia i wychowania, a w konsekwencji zanegowanie prawa rodziny do chrześcijańskiego wychowania dzieci¹⁹.

1.2. Podporządkowanie rodziny jurysdykcji Kościoła

W wypowiedziach Leona XIII, Piusa XI i Piusa XII dotyczących rodziny chrześcijańskiej jako szczególnej instytucji Kościoła skierowanej ku religijnej socjalizacji potomstwa, podkreśla się jej całkowitą zależność od decyzji hierarchii Kościoła i ustalanych przez nią norm katolickiego wychowania²⁰. Szczególnie mocno jest to akcentowane w nauczaniu Leona XIII, który podkreślał, że obowiązek religijnego wychowania dzieci jest nadany rodzinie przez Kościół²¹. Rodzina chrześcijańska może też właściwie odczytać i realizować powierzone jej zadanie religijnego wychowania potomstwa tylko wówczas, gdy podporządkuje się prawom ustanowionym w Kościele przez „Bożego Autora”²². Na mocy tychże praw podlega jurysdykcji kościelnej²³.

Podkreślanie zależności rodziny chrześcijańskiej od decyzji Kościoła wydaje się być reakcją na zmiany zachodzące na różnych płaszczyznach życia ludzkiego. Były one wywoływane prądami społeczno-kulturalnymi oraz filozoficznymi, a także przemianami cywilizacyjno-społecznymi²⁴. W konsekwencji prowadziły do zagrożeń moralnych rodziny²⁵, gdyż niosły laicyzację małżeństwa i rodziny,

¹⁷ Zob. J. Tarnowski, *Encyklika Piusa XI „Divini illius Magistri” (1929-1979) wobec ówczesnej pedagogiki chrześcijańskiej*, w: *Człowiek we wspólnocie Kościoła*, red. L. Balter, Warszawa 1979, s. 379-381.

¹⁸ Zob. tamże, s. 380-381.

¹⁹ Zob. M. Klepacz, *Wstęp do DIM*, w: *Encyklika o chrześcijańskim wychowaniu młodzieży*, dz. cyt., s. 20-22; Zob. także J. Tarnowski, art. cyt., s. 379-381.

²⁰ Zob. Leon XIII, *Enc. Inscrutabili*, w: IP, s. 65; Zob. także Pius XI, *Lett. del cardinale Pacelli, Segretario di Stato, a Sua Ecc. mons. Killian*, listopad 1936, w: IP, s. 340-341; Pius XII, *Lett. al vescovo di Basilea e di Lugano*, 15.04.1958, w: IP, s. 840.

²¹ Leon XIII, *Enc. O chrześcijańskim ustroju Państw (Immortale Dei)*, dz. cyt., s. 16.

²² Zob. Leon XIII, *Enc. Inscrutabili*, w: IP, s. 65.

²³ Zob. ADS, s. 15.

²⁴ Zob. P. Poręba, *Rodzina chrześcijańska „małym Kościołem”*, art. cyt., s. 185.

²⁵ Zob. J. Kłys, *Podmiotowe uwarunkowania duszpasterstwa rodzin*, w: *Teologia małżeństwa i rodziny*, red. K. Majdański, Warszawa 1990, s. 113; Zob. także M. Banaszak, *Historia Kościoła Katolickiego*, t. 4: *Czasy najnowsze 1914-1978*, Warszawa 1992, s. 245.

upowszechnianie się rozwodów²⁶ oraz zmianę modelu rodziny²⁷. Te zjawiska wywołują więc reakcję u papieży, a szczególnie u Leona XIII, wyrażającą się w zaakcentowaniu prawdy o całkowitej zależności rodziny od jurysdykcji Kościoła²⁸. Zależność ta miała być ratunkiem dla utrzymania dotychczasowej jej wartości jako w ogóle środowiska wychowania, a tym samym jako wspólnoty realizującej wychowawczą misję Kościoła. Papieże podejmowali też walkę o utrzymanie wpływu na małżeństwo i rodzinę z racji idei występujących już w Oświeceniu, w których wysuwano żądania całkowitego wyzbycia się przez Kościół jurysdykcji w sprawach małżeńskich²⁹.

1.3. Rola matki w religijnym wychowaniu dziecka

Niezastąpiona rola matki w religijnym wychowaniu dziecka jest kolejnym elementem charakteryzującym przedsoborowe nauczanie. Uwidacznia się to szczególnie w wypowiedziach Piusa XI oraz Piusa XII³⁰. Pierwszy z nich uwypukla zaangażowanie chrześcijańskich matek w religijne wychowanie dziecka oraz ich

²⁶ Zob. S. Kunowski, art. cyt., s. 165-167; Zob. także F. Adamski, art. cyt., s. 168-169.

²⁷ Zob. S. Kunowski, art. cyt., s. 165-167.

²⁸ Zob. Leon XIII, ADS, s. 15; *Enc. Inscrutabili*, w: IP, s. 65; *Enc. O chrześcijańskim ustroju Państw (Immortale Dei)*, dz. cyt., s. 16; Zob. także Pius XI, *Lett. del cardinale Pacelli, Segretario di Stato, a Sua Ecc. mons. Killian*, listopad 1936, w: IP, s. 340-341; Pius XII, *Lett. al vescovo di Basilea e di Lugano*, 15.04.1958, w: IP, s. 840.

²⁹ Zob. F. Adamski, art. cyt., s. 168-169. „Zwrócono uwagę na konieczność oddzielenia sfery religijnej małżeństwa (ważnej dla wierzących katolików) od sfery publiczno-prawnej (ważnej dla wszystkich obywateli), podporządkowanej z tej przyczyny władzy cywilnej. Do pełnej realizacji tej koncepcji doszło jednak dopiero w czasie Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Nowa konstytucja francuska z roku 1791 staje zdecydowanie na stanowisku głoszącym, że prawo traktuje małżeństwo wyłącznie jako kontrakt cywilny. W roku następnym zastosowano ją praktycznie przez wprowadzenie ślubów cywilnych i rozwodów. Co więcej, zabroniono duchownym katolickim udzielać ślubów religijnych tym, którzy nie uczynili uprzednio zadość wymogom prawa państwowego. Po pierwszych oporach Stolicy Apostolskiej, reguła powyższa została szeroko upowszechniona w państwach zachodnich, a po II wojnie światowej przyjmuje się jako praktyka normalna nie budząca już niczyjego sprzeciwu. Zostaje uznana przez sam Kościół, któremu oczywiście musi zależeć na tym, aby jego członkowie, błogosławiący związki w kościele mieli zagwarantowany także prawno-państwowy status małżonków” Tamże, s. 169.

³⁰ Zob. Pius XI, *Lett. del cardinale Pacelli, Segretario di Stato, a Sua Ecc. mons. Killian*, listopad 1936, w: IP, s. 340; Zob. także Pius XII, *All. ai novelli sposi*, 31.01.1940, w: IP, s. 377; *All. alle madri di famiglia italiane*, 26.10.1941, w: IP, s. 401, 405; *All. ai maestri cattolici italiani*, 4.11.1945, w: IP, s. 438; *All. all'Unione mondiale delle organizzazioni femminili cattoliche*, 24.04.1952, w: IP, s. 596; *RM Zum zweiten Mal, ai Cattolici tedeschi, paricipanti al 78° Katholikentag, in Berlino*, 17.08.1958, w: IP, s. 859.

naturalne predyspozycje do wypełnienia tegoż dzieła³¹. Z kolei Pius XII mówi o roli matki w religijnym wychowaniu dziecka w kontekście nauki o rodzinie chrześcijańskiej jako „małym Kościele” Zauważa też, że „(...) matkom jest powierzony pierwszy przekaz orędzia ewangelicznego”³². Jest to jej misja powierzona wprost przez Boga. Jest ona pierwszą i najbliższą wychowawczynią małych dzieci w pobożności i cnocie³³. Szczególną odpowiedzialność winna podjąć wtedy, gdy dzieci nie otrzymują należytego wychowania religijnego w szkole, a także nie mają dobrej sposobności otrzymania go w Kościele³⁴

Ukazanie wyjątkowej roli matki w religijnym wychowaniu dziecka zdaje się wypływać z ówczesnej koncepcji rodziny, w której rodzenie potomstwa i troska o domowe ognisko były głównymi zadaniami matki³⁵. W przypadku Piusa XII wynikało to także a faktu, że papież ten w ogóle wykazywał dużą troskę o godność kobiety³⁶, jej rolę i zadania we współczesnym świecie. Dostrzegał też niebezpieczeństwa i trudności, na jakie narażone są kobiety wskutek zachodzących przemian³⁷. Prawdziwe zaś dobro każdej kobiety widział w zapewnieniu jej właściwej pozycji w rodzinie³⁸. W przypadku matek włączonych w działalność Akcji Katolickiej, obowiązek chrześcijańskiego wychowania potomstwa postrzegał jako pierwszy, który mają sobie uświadamiać i sumiennie realizować³⁹

1.4. Rodzina jako „mały Kościół”

Pierwszym papieżem, który określał rodzinę jako „mały Kościół” był Pius XII. Posługiwał się przy tym przykładem rodziny, w której był wychowywany ks. Jan Bosko, a która przygotowała go do nabycia odpowiedniej postawy w jego przy-

³¹ Zob. Pius XI, *Lett. del cardinale Pacelli, Segretario di Stato, a Sua Ecc. mons. Killian*, listopad 1936, w: IP, s. 340.

³² Pius XII, *All. all'Unione mondiale delle organizzazioni femminili cattoliche*, 24.04.1952, w: IP, s. 596.

³³ Zob. Pius XII, *All. alle madri di famiglie italiane*, 26.10.1941, w: IP, s. 405.

³⁴ Zob. Pius XII, *RM Zum zweiten Mal, ai Cattolici tedeschi, partecipanti al 78° Katholikentag, in Berlino*, 17.08.1958, w: IP, s. 859.

³⁵ Zob. F. Adamski, art. cyt., s. 159.

³⁶ Zob. S. Grabska, *Kongresy apostołstwa świeckich*, AK 60(1968)358, s. 339. „Nie bez znaczenia jest fakt, że jednym z pierwszych publicznych wystąpień Piusa XII, wkrótce po koronacji, było przemówienie do uczestniczek Kongresu Wszechświatowej Unii Katolickich Związków Kobietych w Rzymie w kwietniu 1939 r.” H. Dernałowicz, Pius XII o roli i zadaniach kobiety we współczesnym świecie, AK 50 (1958) 299, s. 387.

³⁷ Zob. H. Dernałowicz, art. cyt., s. 387

³⁸ Zob. S. Grabska, art. cyt., s. 339.

³⁹ Zob. Pius XII, *All. alle madri di famiglie italiane*, 26.10.1941, w: IP, s. 401

szłej działalności. Ksiądz Bosko nazwał też pierwszy swój dom „oratorium”, gdyż zamierzał uczynić z niego miejsce modlitwy – mały Kościół. Wzór ten także zaczerpnął z własnego domu rodzinnego, który matka uczyniła swoistym oratorium: modliła się razem ze swymi dziećmi, przygotowywała ich do uczestnictwa we Mszy św., uczyła przykazań Bożych i kościelnych, udzielała lekcji katechizmu, opowiadała historie biblijne⁴⁰.

Porównanie rodziny chrześcijańskiej do „małego Kościoła”, a tym samym nadanie jej bardziej apostołskiego charakteru⁴¹, zdaje się wypływać z duszpasterskiego ujęcia teologii rodziny, jakie się pojawia za pontyfikatu Piusa XII⁴². Ten duszpasterski charakter wypowiedzi widać jeszcze wyraźniej u Jana XXIII, który rozwijał w tym względzie linie nauczania swego poprzednika⁴³. W ten sposób przechodzi się powoli od instytucjonalnego charakteru rodziny do wizji rodziny jako małej wspólnoty Kościoła, włączonej czynnie w dzieło zbawiania zarówno swych członków, jak i innych ludzi⁴⁴.

2. RODZINA JAKO „DOMOWY KOŚCIÓŁ” W NAUCZANIU VATICANUM II

Tematykę rodziny jako „małego Kościoła” jeszcze bardziej rozwija Sobór Watykański II⁴⁵. Jakkolwiek nie wypracował on odrębnego dokumentu, który zawierałby systematyczny wykład nauki o małżeństwie i rodzinie, jednak przedstawia ją w nowym ujęciu i bardzo bogato w różnych dokumentach⁴⁶. Na uwagę zasługuje w tym względzie przede wszystkim KDK (paragrafy: 47-52), która wśród „niektórych bardziej palących problemów” zamieszcza na pierwszym miejscu rozważania „o poparciu należnym godności małżeństwa i rodziny”, podając doktrynalny wykład nauki o małżeństwie i rodzinie⁴⁷.

⁴⁰ Zob. Pius XII, *All. ai novelli sposi*, 31.01.1940, w: IP, s. 377.

⁴¹ Zob. tamże, s. 377.

⁴² Zob. J. Kłys, *Podmiotowe uwarunkowania duszpasterstwa rodzin*, art. cyt., s. 113.

⁴³ Zob. tamże.

⁴⁴ Zob. Jan XXIII, *Lett. enc. „Princeps Pastorum”*, *sulle Missioni cattoliche*, 28.11.1959, w: IP, s. 890.

⁴⁵ Zob. R. Pegoraro, dz. cyt., s. 55.

⁴⁶ Zob. W. Niedźwiadek, *Problemy wychowania w rodzinie*, AK 60 (1968) 359, s. 454.

⁴⁷ Zob. K. Majdański, *Teologia małżeństwa i rodziny*, AK 62 (1970) 369, s. 3-4; Zob. także R. Pegoraro, dz. cyt., s. 56. „Znaczna większość dokumentów soborowych (trzydzieści spośród szesnastu) poświęca w różnym zakresie uwagę małżeństwu i rodzinie. Ważny jednak jest przede wszystkim ów doktrynalny wkład w zakresie teologii małżeństwa i rodziny (...). Prześledzenie jednak doktryny soborowej nie może się dokonać bez brania pod uwagę innych dokumentów, a zwłaszcza Konstytucji dogmatycznej *Lumen gentium*” Zob. K. Majdański, art. cyt., s. 4.

2.1. Rodzina chrześcijańska społecznością zbawienia

W odnowionej koncepcji małżeństwa i rodziny Ojcowie Soboru wyakcentowali chrystocentryzm małżeństwa chrześcijańskiego⁴⁸. Zwrócili uwagę na fakt, że cała wielkość chrześcijańskiego małżeństwa leży w powołaniu małżonków do odzorowania w swym życiu miłości Chrystusa z Kościołem⁴⁹. Wskazując równocześnie, że rodzina jest miejscem, w którym realizuje się Królestwo Chrystusa najpierw wobec swych członków, później wśród swego otoczenia⁵⁰, nadali jej ukierunkowanie eklezjologiczne⁵¹. W tej perspektywie rodzina chrześcijańska staje się społecznością zbawienia⁵², przez co identyfikuje się z Kościołem, będąc „domowym Kościołem”⁵³

2.2. Rodzina chrześcijańska miejscem działalności apostołskiej

W nauczaniu Soboru Watykańskiego II podkreśla się, że wszyscy „wierni, przez chrzest wcieleni do Kościoła, dzięki otrzymanemu znamieniu przeznaczeni są do uczestnictwa w kulcie religii chrześcijańskiej (...)”⁵⁴. Poza tym „(...)odrodzeni jako synowie Boży, zobowiązani są wyznawać przed ludźmi wiarę, którą otrzymali od Boga za pośrednictwem Kościoła”⁵⁵. Z kolei „przez sakrament bierzmowania jeszcze ściślej wiążą się z Kościołem, otrzymują szczególną moc Ducha Świętego i w ten sposób jeszcze mocniej zobowiązani są, jako prawdziwi świadkowie Chrystusowi, do szerzenia wiary słowem i uczynkiem oraz bronięcia jej”⁵⁶. Tak więc „(...) ludzie świeccy stają się potężnymi głosicielami wiary w rzeczy, których się spodziewają (zob. Hbr 11, 1), jeśli z życiem z wiary niezachwianie łączą wyznanie wiary”⁵⁷. Ojcowie Soboru zauważają, że „ta ewan-

⁴⁸ Zob. J. Salij, *Małżeństwo chrześcijan jako udział w paschalnym misterium Chrystusa*, AK 62 (1970) 369, s. 19-22.

⁴⁹ Zob. tamże, s. 19-22; Zob. także M. Tschuschke, *Małżeństwo i rodzina w świetle odnowionej liturgii sakramentu małżeństwa*, AK 67 (1975) 396, s. 90-91; Zob. także R. Pegoraro, dz. cyt., s. 57.

⁵⁰ Zob. P. Poręba, *Rodzina chrześcijańska „małym Kościołem”* art. cyt., s. 182.

⁵¹ Zob. J. Salij, art. cyt., s. 18.

⁵² Zob. J. Kłys, *Życie rodzinne drogą do doskonałości*, art. cyt., s. 38.

⁵³ Zob. P. Poręba, *Rodzina chrześcijańska „małym Kościołem”*, art. cyt., s. 182; Zob. także W. Niedźwiadek, art. cyt., s. 455; F. Macharski, *Troska Kościoła o rodzinę*, AK 62 (1970) 369, s. 55.

⁵⁴ KK, 11.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ Tamże, 35.

gelizacja, to znaczy głoszenie Chrystusa dokonywane zarówno świadectwem życia, jak i słowem, nabiera swoistego charakteru i szczególnej skuteczności przez to, że dokonuje się w zwykłych warunkach właściwych światu⁵⁸. Ma ona miejsce wówczas, gdy „świeccy prowadzą różnorodną działalność apostołską tak w Kościele jak i w świecie”⁵⁹.

Poprzez czynne włączanie się w dzieło uświęcenia i zbawiania świata świeccy otwierają się na różne pola pracy apostołskiej, wśród których jest rodzina⁶⁰. Powstaje ona „z małżeństwa chrześcijańskiego (...), a w niej rodzą się nowi obywatele społeczności ludzkiej, którzy dzięki łasce Ducha Świętego stają się przez chrzest synami Bożymi, aby lud Boży trwał na wieki”⁶¹.

2.2.1. Apostolstwo wewnątrzrodzinne

Powstająca z małżeństwa chrześcijańskiego wspólnota rodzinna jest niejako domowym Kościołem⁶². W nim każda z osób ma do spełnienia określone zadania wynikające z chrześcijańskiego powołania. Na pierwszym miejscu pojawiają się rodzice, którzy „(...) przy pomocy słowa i przykładu winni być dla dzieci swoich pierwszymi zwiastunami wiary (...)”⁶³. W ten sposób „(...) znajdują swoje powołanie, polegające na tym, że mają być dla siebie nawzajem i dla swoich dzieci świadkami wiary i miłości Chrystusa”⁶⁴. Posiadają w tym względzie nienaruszalne prawo, gdyż „każdej rodzinie, jako społeczności cieszącej się własnym i pierwotnym prawem, przysługuje uprawnienie do swobodnego organizowania życia religijnego w ognisku domowym pod kierunkiem rodziców”⁶⁵. Podejmując się zaś jego realizacji w wychowaniu swych dzieci „(...) powinni pielegnować właściwe każdemu z nich powołanie, ze szczególną zaś troskliwością powołanie duchowe”⁶⁶. Poza tym do chrześcijańskich „(...) rodziców należy stworzyć taką atmosferę rodzinną, przepojoną miłością i szacunkiem do Boga i ludzi, aby sprzyjała osobistemu i społecznemu wychowaniu dzieci”⁶⁷. Mają „(...) stopniowo uczyć je, złasz-

⁵⁸ Tamże, 35.

⁵⁹ DA, 9.

⁶⁰ Zob. tamże, 9. Ojcowie Soboru wymieniają tylko główne płaszczyzny zaangażowania się świeckich w dziedzinę apostołstwa. „Sa to: wspólnoty kościelne, rodzina, młodzież, środowisko społeczne, sprawy narodowe i międzynarodowe” Tamże, 9.

⁶¹ KK, 11.

⁶² Zob. tamże, 11.

⁶³ Tamże; zob. także DA, 11.

⁶⁴ KK, 35.

⁶⁵ DWR, 5.

⁶⁶ KK, 11; zob. także DA, 11.

⁶⁷ DWCH, 3.

cza przykładem, troski o potrzeby bliźnich, tak materialne, jak i duchowe”⁶⁸. Sobór stwierdza bowiem, że „(...) dzieci, a nawet wszyscy pozostający w kręgu rodzinnym, znajdują łatwiej drogę szlachetności, zbawienia i świętości, jeżeli torować ją będzie przykład rodziców i modlitwa rodzinna”⁶⁹. Poza tym rodzice, „(...) którzy mają pierwszy i nienaruszalny obowiązek oraz prawo wychowania dzieci, winni cieszyć się prawdziwą wolnością w wyborze szkół”⁷⁰. Powinnością rodziców jest bowiem domaganie się, aby ich dzieci „(...) czyniły postępy w formacji chrześcijańskiej harmonijnie z formacją świecką”⁷¹. Zatem „(...) cały sens życia (...) rodzinnego zmierza do tego, aby małżonkowie nie zapoznając pozostałych celów małżeństwa, skłonni byli współdziałać z miłością Stwórcy i Zbawiciela, który przez nich wciąż powiększa i wzbogaca całą rodzinę”⁷². Z kolei przykład prawdziwej miłości, jaką są złączeni między sobą i dziećmi, a także przez budowanie braterskiej wspólnoty miłości „(...) stają się świadkami oraz współpracownikami płodności Matki – Kościoła (...)”⁷³

Ojcowie Soboru zwracają jednak uwagę, że nie tylko rodzice mają szczególne zadanie w wychowawczej misji Kościoła, obejmującej dzieło uświęcania świata⁷⁴ i prowadzenia ludzi do zbawienia⁷⁵. Również dzieci, „(...) jako żywi członkowie rodziny, przyczyniają się na swój sposób do uświęcenia rodziców”⁷⁶. Wyrażać się to będzie w tym, że „za dobrodziejstwa od rodziców doznawane będą się odpłacać uczuciem wdzięczności, głębokim szacunkiem i zaufaniem i będą ich wspierać po synowsku w przeciwnościach życia tudzież w osamotnieniu starości”⁷⁷

W wychowawcze dzieło rodziny jako „domowego Kościoła” powinni więc być zaangażowani wszyscy jej członkowie. Ma to wielkie znaczenie między innymi w kształtowaniu powołań. W tym dziele „najwięcej przysługi oddają (...) rodziny, które jeśli ożywione są duchem wiary, miłości i pobożności, stają się jakby pierwszym seminarium (...)”⁷⁸. Misja rodziny w pielęgnowaniu powołań jest tak istotna, że alumni niższych seminariów, mimo otrzymywanej formacji przez kierowników duchowych, nie powinni zaniedbywać kontaktów z rodziną⁷⁹

⁶⁸ DA, 30.

⁶⁹ KDK, 48.

⁷⁰ DWCH, 6.

⁷¹ Tamże, 7

⁷² KDK, 50.

⁷³ KK, 41.

⁷⁴ Zob. KL, 10.

⁷⁵ Zob. DA, 6; KDK, 40.

⁷⁶ KDK, 48.

⁷⁷ Tamże.

⁷⁸ DFK, 2.

⁷⁹ Zob. tamże, 3.

Rodzina chrześcijańska jest również powołana do „(...) pielęgnowania powołań misyjnych wśród swych synów i córek (...)”⁸⁰. Ma także odpowiedzialne zadanie w przygotowaniu dzieci do przyszłych obowiązków stanu małżeńskiego i rodzinnego⁸¹.

Pierwszeństwo i niezbywalność wychowawczej funkcji rodziny jako „domowego Kościoła” powinny być respektowane przez państwo, zajmujące się także wychowaniem⁸². Wyrazem tego będzie poszanowanie przez władze państwowe wolności religijnej i pomoc „(...) rodzinom, aby wychowanie dzieci we wszystkich szkołach mogło się odbywać zgodnie z zasadami moralnymi i religijnymi tych rodzin”⁸³.

Z analizowanych stwierdzeń Soboru wynika ponadto, że cała rodzina chrześcijańska, realizująca wychowawczą misję Kościoła, uczestniczy w wychowaniu do apostołstwa. W niej bowiem „(...) odbywa się zaprawa w apostołstwie świeckich i tam znajduje się znakomita jego szkoła (...)”⁸⁴. Tutaj „(...) pobożność chrześcijańska przenika całą treść życia i z dnia na dzień coraz bardziej ją przemienia”⁸⁵ „Szczególnie (...) w rodzinie chrześcijańskiej, ubogaconej łaską i obowiązkami sakramentu małżeństwa, należy już od najwcześniejszego wieku uczyć dzieci zgodnie z wiarą na chrzcie otrzymaną poznawania i czci Boga, a także miłowania bliźniego (...)”⁸⁶ „Cała (...) rodzina i wspólne jej życie stać się winny niejako praktyczną szkołą apostołstwa”⁸⁷

2.2.2. *Apostolstwo środowiskowe*

Apostolska misja rodziny chrześcijańskiej jako „domowego Kościoła” nie ogranicza się jednak do wyżej przedstawionych spraw, gdyż „rodzina winna dzielić się wspólnie swym bogactwem duchowym z innymi rodzinami”⁸⁸ W ten sposób „rodzina chrześcijańska (...) ujawniać będzie wszystkim żywą obecność Zbawiciela w świecie oraz prawdziwą naturę Kościoła”⁸⁹ Przez dawanie świadectwa poza obszarem domu rodzinnego, „rodzina chrześcijańska pełnym głosem oznajmia zarówno obecne cnoty Królestwa Bożego, jak i nadzieję błogo-

⁸⁰ DM, 39.

⁸¹ KDK, 49.

⁸² Zob. DWCH, 7.

⁸³ Tamże.

⁸⁴ KK, 35.

⁸⁵ Tamże.

⁸⁶ DWCH, 3.

⁸⁷ DA, 30.

⁸⁸ KDK, 48.

⁸⁹ Tamże.

sławionego życia”⁹⁰. Spełniając tę misję „(...) przykładem i świadectwem swoim przekonuje świat o jego grzechu i oświeca tych, co szukają prawdy”⁹¹.

„Spośród różnych rodzajów apostołstwa rodzinnego zasługują na wyszczególnienie następujące: adoptowanie opuszczonych dzieci, gościnne przyjmowanie przybyszów, pomoc w prowadzeniu szkół, służenie radą i pomocą materialną młodzieży (...), pomaganie narzeczonym, by lepiej przysposobili się do małżeństwa, udział w katechizacji, wspieranie małżonków i rodzin przeżywających trudności materialne i moralne (...)”⁹². Rodzina wypełniając misję apostołstwa powinna również zwrócić uwagę na „(...) zapewnienie starcom nie tylko niezbędnych środków do życia, ale także słusznego udziału w owocach postępu gospodarczego”⁹³. Takie stanowisko Ojców Soboru wyjaśnia zdanie, że „(...) apostołstwo wśród małżonków i rodzin posiada szczególną doniosłość dla Kościoła (...)”⁹⁴.

Konieczność zaangażowania się rodziny w apostołską misję Kościoła obejmuje włączenie się w relacje z innymi ludźmi, a więc ma swoje odniesienie do płaszczyzny społecznej⁹⁵. Rodzina chrześcijańska, realizująca sumiennie wychowawcze dzieło Kościoła, „(...) jest pierwszą szkołą cnót społecznych, potrzebnych wszelkim społecznościom”⁹⁶. W takiej rodzinie dzieci „(...) doświadczają (...) najpierw zdrowej społeczności ludzkiej i Kościoła (...)”⁹⁷. Przez rodzinę chrześcijańską „(...) wprowadza się je powoli do obywatelskiej wspólnoty ludzkiej i do ludu Bożego”⁹⁸. Rodzina chrześcijańska jest w pierwszym rzędzie matką i żywicielką wychowania do pełnej kultury ludzkiej⁹⁹. Tutaj „(...) dzieci otoczone miłością, łatwiej przyuczają się do właściwego porządku rzeczy, gdy jakby naturalnie przenikają do ich dusz z biegiem lat wypróbowane formy kultury ludzkiej”¹⁰⁰.

Posłannictwem rodziny chrześcijańskiej jest więc bycie „(...) pierwszą i żywotną komórką społeczeństwa”¹⁰¹. Wypełni je ona wówczas, „(...) jeżeli przez wzajemną miłość swych członków i przez modlitwę wspólnie zanoszoną do Boga okaże się niejako domowym sanktuarium Kościoła (...)”¹⁰². Ponadto będzie realizować

⁹⁰ KK, 35.

⁹¹ Tamże.

⁹² DA, 11.

⁹³ Tamże.

⁹⁴ Tamże.

⁹⁵ Zob. tamże.

⁹⁶ DWCH, 3.

⁹⁷ Tamże.

⁹⁸ Tamże.

⁹⁹ Zob. KDK, 61.

¹⁰⁰ Tamże.

¹⁰¹ DA, 11.

¹⁰² Tamże.

wspomniane posłannictwo poprzez włączenie się w kult liturgiczny, świadczenie czynnego miłosierdzia, popieranie sprawiedliwości oraz inne dobre uczynki służące potrzebującym¹⁰³. Tym samym angażuje się w dzieło wychowawcze Kościoła Powszechnego i świadczy, że w tej misji Kościoła „(...) nader cenny okazuje się ten stan życia, który uświęcony jest osobnym sakramentem, mianowicie życie małżeńskie i rodzinne”¹⁰⁴.

3. PRÓBA CAŁOŚCIOWEGO SPOJRZENIA NA DOKONANĄ ANALIZĘ DOKUMENTÓW

Analiza dokumentów od początku wieku XIX do Soboru Watykańskiego II wykazuje, że w wypowiedziach przedsoborowych rodzina chrześcijańska, zależna od jurysdykcji Kościoła, stanowi podstawową instytucję Kościoła w religijnej socjalizacji jej nowych członków. Powoli jednak w wypowiedziach Piusa XII, a nade wszystko Jana XXIII rodzina przestaje być jedynie instytucją „w rękach” Kościoła, a coraz bardziej jest ukazywana jako „Kościół domowy”. Taki obraz rodziny chrześcijańskiej zostaje uzupełniony nauczaniem Soboru Watykańskiego II, który bardzo dobitnie podkreśla, że rodzina chrześcijańska jest wspólnotą odzwierciedlającą prawdziwą naturę Kościoła Powszechnego¹⁰⁵. Życie takiej rodziny jest dla dzieci doświadczeniem życia Kościoła¹⁰⁶. Ojcowie Soboru nie ograniczają się jedynie do podania paraleli między Kościołem a domem chrześcijańskim, co miało miejsce w nauczaniu Piusa XII¹⁰⁷, ale ukazują rodzinę jako podstawową komórkę Kościoła Powszechnego, a więc jako żywy organizm. Świadczą o tym takie określenia rodziny chrześcijańskiej, jak domowy Kościół¹⁰⁸, domowe sanktuarium Kościoła¹⁰⁹, pierwsze seminarium¹¹⁰. Zatem w nauce Soboru rodzina przestaje być jedynie instytucją na „usługach” Kościoła, stając się „domowym Kościołem”, który realizuje apostołską misję Kościoła Powszechnego¹¹¹. Jej zaś wychowawcza funkcja względem potomstwa jest włączona w całość nauki Soboru o apostołstwie świeckich¹¹², wynikającym z przyjętych sakramentów inicjacji chrześcijańskiej¹¹³.

¹⁰³ Zob. tamże.

¹⁰⁴ KK, 35.

¹⁰⁵ Zob. KK, 11; DWCH, 3; KDK, 48.

¹⁰⁶ Zob. DWCH, 3.

¹⁰⁷ Zob. Pius XII, *All. ai novelli sposi*, 31.01.1940, w: IP, s. 377.

¹⁰⁸ Zob. KK, 11.

¹⁰⁹ Zob. DA, 11.

¹¹⁰ Zob. DFK, 2.

¹¹¹ Zob. KK, 11, 35; DA, 9, 11, 30; KDK, 48.

¹¹² Zob. DA, 9.

¹¹³ Zob. KK, 11, 35.

Z tematem apostołstwa rodziny chrześcijańskiej dokumenty soborowe wiążą również sprawę wychowania przez nią dzieci do podjęcia i spełniania powołania do życia małżeńskiego i rodzinnego¹¹⁴ oraz kapłańskiego¹¹⁵ i misyjnego¹¹⁶, a także udział dzieci w dziele uświęcania i zbawiania rodziców¹¹⁷. Ważną sprawą jest także uwypuklenie roli rodziny w dawaniu świadectwa życia prawdziwie chrześcijańskiego wobec innych rodzin oraz wobec całego świata¹¹⁸. Nowym elementem jest szerokie uwzględnienie społecznego aspektu realizowanego przez nią wychowania¹¹⁹. Nie ma ono na celu jedynie wychowania dobrego obywatela, o czym głównie traktował Pius XI, ale także zaangażowanie się w sprawy tego świata i ludzi żyjących na tym świecie¹²⁰. Jest to wychowanie do pełnej kultury ludzkiej¹²¹. Tym samym obejmuje swym zasięgiem płaszczyznę religijną, moralną, społeczną i gospodarczą¹²². Ponadto Ojcowie Soboru zwracają uwagę na to, że rodzina chrześcijańska przyczynia się do powiększania zarówno wspólnoty ludzkiej, jak i Kościoła¹²³.

Ewolucja, jaką prezentują dokumenty soborowe, jest wynikiem odnowy soborowej tak w aspekcie „ad intra”, jak i „ad extra”¹²⁴, a która prowadzi do wytyczenia duszpasterstwu rodziny nowych dróg rozwoju¹²⁵. W nauce tej jest wyraźny powrót do idei biblijnej wskazującej na rodzinę jako na wspólnotę zbawienia, czyli mały Kościół (zob. Ef 5, 29-31)¹²⁶, oraz do tradycji Kościoła pierwszych i średnich wieków chrześcijaństwa¹²⁷. Odczytuje się na nowo między innymi myśli św.

¹¹⁴ Zob. KDK, 49.

¹¹⁵ Zob. DFK, 2, 3.

¹¹⁶ Zob. DM, 39.

¹¹⁷ Zob. KDK, 48.

¹¹⁸ Zob. KK, 35; KDK, 48.

¹¹⁹ Zob. DWCH, 3.

¹²⁰ Zob. DWCH, 3; DA, 11.

¹²¹ Zob. KDK, 61.

¹²² Zob. DWCH, 3; DA, 11.

¹²³ Zob. KK, 11.

¹²⁴ Zob. F. Macharski, art. cyt., s. 55. „Rodzinę spotkał bowiem Sobór już w swym zwrocie ad intra, w swej samorefleksji ukazującej nadprzyrodzoną strukturę Ludu Bożego (zob. KK 11) i zadania jego świeckich członków (zob. KK 35). Rodzina jest pierwszym konkretem, jaki dostrzega Sobór zwracający się ad extra, ku światu. Będąc niejako domowym Kościołem należy ona równocześnie do świata jako podstawowa wspólnota. Od jej losu zależy sytuacja wspólnoty i ludzkiej i chrześcijańskiej” Tamże, s. 55.

¹²⁵ J. Kłys, *Podmiotowe uwarunkowania duszpasterstwa rodzin*, art. cyt., s. 113.

¹²⁶ Zob. W. Skrzydlewski, dz. cyt., s. 180; Zob. także P. Poręba, *Rodzina chrześcijańska „małym Kościołem”*, art. cyt., s. 183.

¹²⁷ W pierwotnym Kościele rodzina chrześcijańska była „podmiotem wychowania religijnego i zarazem apostołatu, który w czasach prześladowań Kościoła miał doniosłe znaczenie dla jego trwania i rozwijania się mimo wielu przeszkód. Życie religijne skupiało się w rodzi-

Augustyna i św. Tomasza, wskazujące na rodzinę chrześcijańską jako wspólną reprezentującą związek Chrystusa z Kościołem¹²⁸. Taka wizja rodziny chrześcijańskiej, jakkolwiek w pewnej mierze obecna w stwierdzeniach przedsoborowych, w nauczaniu Soboru Watykańskiego II otrzymuje swoje wypełnienie i urzędowe potwierdzenie¹²⁹. W ten sposób Ojcowie Soboru ukazują obraz rodziny jako małej wspólnoty zbawienia – małego Kościoła, która, na wzór Kościoła Powszechnego, ma dawać świadectwo o miłości Boga do człowieka, urzeczywistnionej w szczególny sposób w tajemnicy odkupienia¹³⁰. Jest to jej zadanie apostołskie, które przede wszystkim realizuje się w świadectwie o miłości Bożej. Świadectwo to zakłada, że rodzina powinna żyć miłością, a nawet ma być wspólnotą miłości¹³¹. Prawda ta jest szczególnie dowartościowana przez Ojców Soboru¹³². Wskazane zaś przez Sobór dwie główne formy apostołstwa rodziny: wewnątrzrodzinna i środowiskowa zdają się wynikać z samej natury rodziny. Pierwsza wiąże się z tym, że już sama rodzina jest wspólnotą osób, która ze swej istoty domaga się oprócz więzów pokrewieństwa i wspólnego bytowania, więzi czynnej miłości¹³³. Druga wynika z faktu, że rodzina jako „komórka” Kościoła Powszechnego ma swój udział w dziele zbawiania całej ludzkości, czyli tak jak Kościół Powszechny winna mieć charakter misyjny¹³⁴.

Sommario

L'Educazione religiosa in famiglia

La riflessione sull'insegnamento della Chiesa dal secolo XIX fino al Concilio Vaticano II a proposito della famiglia ci fa sapere che essa era sempre riconosciuta come luogo primario della educazione religiosa dei suoi membri. I suoi diritti educativi derivano dalla natura stessa della famiglia e dal carattere sacramentale del matrimonio. Nell'insegnamento preconconciliare la famiglia viene presentata solamente come l'istituzione subordinata ai diritti ecclesiastici, in cui

nach chrześcijańskich” P. Poręba, *Rodzina chrześcijańska „małym Kościołem”* art. cyt., s. 183; Zob. także W. Niedźwiadek, art. cyt., s. 455.

¹²⁸ Zob. W. Skrzydlewski, dz. cyt., s. 180.

¹²⁹ Zob. Cz. Murawski, dz. cyt., s. 57.

¹³⁰ Zob. W. Skrzydlewski, dz. cyt., s. 181. „Związek Chrystusa z Kościołem jest realizacją zbawczej miłości Boga do ludzi: z tej miłości Chrystus przyszedł na świat i wydał się za nas na śmierć krzyżową, w ten sposób odkupił nas i utworzył swój Kościół, społeczność zbawienia” Tamże s. 180-181.

¹³¹ Zob. tamże, s. 180-181.

¹³² Zob. Cz. Murawski, dz. cyt., s. 57.

¹³³ Zob. W. Skrzydlewski, dz. cyt., s. 181; Cz. Murawski, dz. cyt., s. 193-194.

¹³⁴ Zob. W. Skrzydlewski, dz. cyt., s. 182; Zob. P. Poręba, *Rodzina chrześcijańska „małym Kościołem”*, art. cyt., s. 182-183.

si svolgeva la socializzazione religiosa dei figli. La sua vera natura è stata riscoperta dal Vaticano II, secondo cui la famiglia cristiana diventa „Chiesa domestica”, „comunità salvata e che salva”, che partecipa in modo proprio e originale alla missione della Chiesa per edificare del Regno di Dio nella storia. In questa chiave la famiglia è chiamata a diventare „segno profetico”, affinché scopra e viva autenticamente i valori in essa presenti.